

Pavel Leischner

Čtyřstěny s trojúhelníkovou sítí (2)

Učitel matematiky, Vol. 11 (2003), No. 4, 204–217

Persistent URL: <http://dml.cz/dmlcz/150859>

Terms of use:

© Jednota českých matematiků a fyziků, 2003

Institute of Mathematics of the Czech Academy of Sciences provides access to digitized documents strictly for personal use. Each copy of any part of this document must contain these *Terms of use*.

This document has been digitized, optimized for electronic delivery and stamped with digital signature within the project *DML-CZ: The Czech Digital Mathematics Library* <http://dml.cz>

ČTYŘSTĚNY S TROJÚHELNÍKOVOU SÍTÍ (2)

PAVEL LEISCHNER¹

V minulém čísle jsme našli všechny typy čtyřstěnů, ke kterým existuje síť tvaru pravoúhelníku. Stačily k tomu poznatky ze základní školy. Vyšetřování čtyřstěnů s trojúhelníkovou sítí je složitější, vhodné pro středoškoláky. Pokud již studenti znají kritérium existence čtyřstěnu, které připomeneme v následujícím odstavci, mohou s využitím dynamické geometrie snadno celou situaci experimentálně prozkoumat a učinit příslušné závěry. Jejich důkazy budou asi vyžadovat pomoc učitele. Jsou pěknou příležitostí k procvičení metody souřadnic, řešení goniometrických rovnic a umění vypočítat souvislosti z obrázku. Důkazy zde budeme provádět na středoškolské úrovni. To především znamená, že nebudeme dokazovat monotonnost funkcí, ale přijmeme ji jako zřejmou z pozorování.

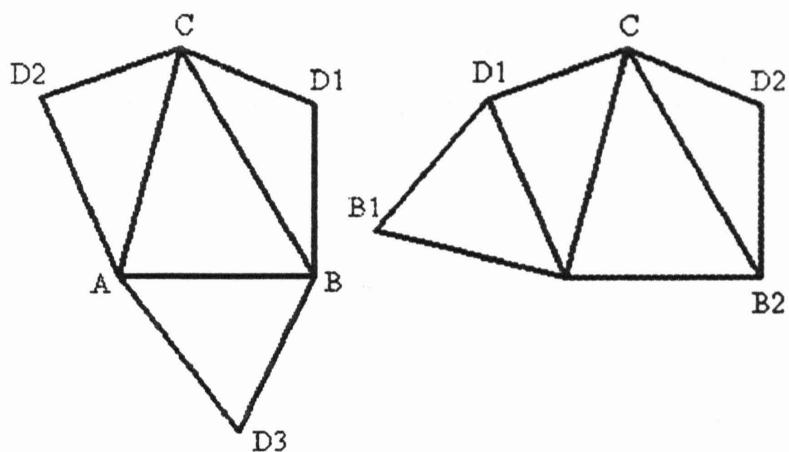
Z předešlého článku použijeme kritérium existence čtyřstěnu s danou sítí:

Konfigurace čtyř trojúhelníků na obr. 1 jsou sítě (existujícího) čtyřstěnu právě tehdy, když jsou splněny tyto dvě podmínky:

- (a) (*Podmínka hran*) Strany sítě, jejichž krajní body jsou (až na případný index) označeny stejnými písmeny, mají stejnou délku.
- (b) (*Podmínka úhlů*) Každá z velikostí tří úhlů, které se stýkají při některém vrcholu třetího druhu, je menší než polovina součtu těchto tří velikostí.

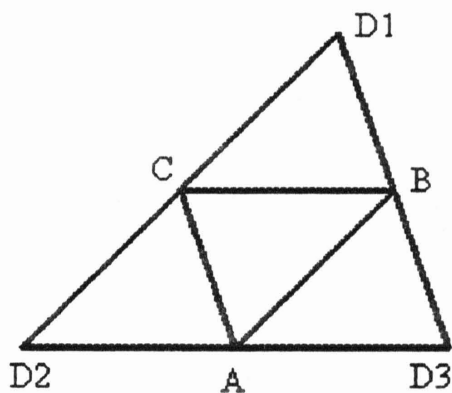
Připomeňme, že hranami zde nazýváme společné strany trojúhelníků sítě. Ostatní strany trojúhelníků sítě se nazývají strany sítě. Každá ze sítí na obr. 1 má tři hrany a šest stran. Pokud

¹Tato práce byla podporována grantem MSM 124 100006

Obr. 1

nemá síť čtyřstěnu tvar šestiúhelníku, jsou některé strany obrazce ohraničujícího síť sjednocením několika stran sítě. Vrchol sítě je n -tého druhu, je-li společný n trojúhelníkům (budoucím stěnám čtyřstěnu). Je-li $n = 1$ (resp. $n > 1$), hovoříme o jednoduchém (resp. složeném) vrcholu.

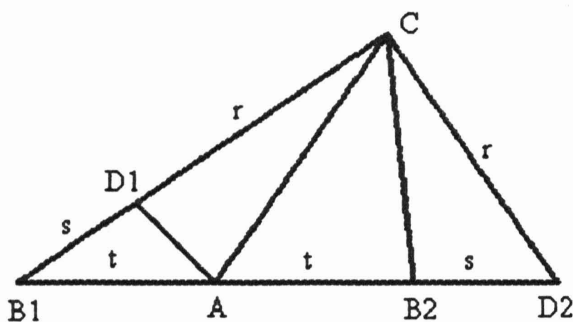

Obr. 2

Čtyřstěny s trojúhelníkovou sítí prvního typu nalezneme snadno. Při označení podle obr. 2 je podmínka hran splněna právě tehdy, když body A, B a C leží ve středech stran D_2D_3, D_3D_1 a

D_1D_2 . Pak jsou ovšem trojúhelníky ABC , BAD_3 , D_1CB , CD_2A navzájem shodné. Má-li platit podmínka úhlů, jsou také ostroúhlé. Příslušné *shodnostěnné čtyřstěny* tedy mají síť tvaru ostroúhlého trojúhelníku $D_1D_2D_3$ a vrcholy A , B a C leží po řadě ve středech stran D_2D_3 , D_3D_1 a D_1D_2 .

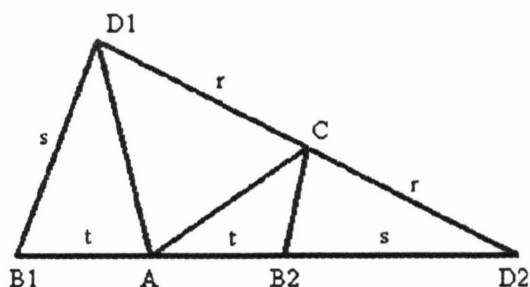
Trojúhelník tvořící síť druhého typu má dva vrcholy jednoduché a třetí je buď třetího nebo druhého druhu. V prvním případě, můžeme bez újmy na obecnosti uvažovat trojúhelník B_1D_2C (obr. 3), ve druhém trojúhelník $B_1D_2D_1$ na obr. 4. Z obrázků vidíme, že při splnění podmínky hran nemůže být trojúhelník ohraničující síť čtyřstěnu rovnostranný.

Obr. 3

Dále se budeme zabývat jen sítěmi tvaru rovnoramenného trojúhelníku. Trojúhelník B_1D_2C na obr. 3 nemůže být rovnoramenný s hlavním vrcholem C , protože je $s > 0$. Ani bod D_1 na obr. 4 nemůže být hlavním vrcholem sítě tvaru rovnoramenného trojúhelníku $B_1D_2D_1$. Kdyby tomu tak bylo, byl by úhel B_1AD_1 tupý a neplatila by podmínka úhlů. Bod A by totiž ležel uvnitř Thaletovy kružnice s průměrem B_1D_1 , neboť zřejmě $|B_1A| < |AD_2|$. Kružnice, jejíž průměr je totožný s ramenem rovnoramenného trojúhelníku, však prochází středem základny.

Z předchozího vidíme, že se stačí omezit na situace kdy má hraniční trojúhelník sítě složený vrchol při základně. Kromě toho, zda je tento vrchol druhého, či třetího druhu, musíme ještě rozlišit,

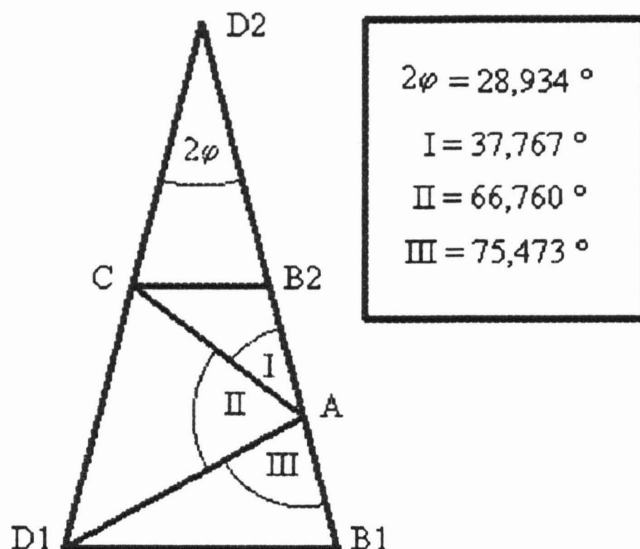
Obr. 4

který ze zbývajících vrcholů B_1 , D_2 je hlavní. Celkem nastávají čtyři situace:

1. Rovnoramenný trojúhelník $D_1B_1D_2$ s hlavním vrcholem D_2 .

Dynamický obrázek, který byl použit v Cabri geometrii k průzkumu tohoto případu, je znázorněn na obr. 5. Při zachování podmínky hran umožňuje měnit jednak velikost základny D_1B_1 , jednak výšku pohybem bodu D_2 po skryté ose základny. I když k vytvoření takové pomůcky stačí základní znalosti práce s Cabri, popíšeme si aspoň zde postup konstrukce: Nejprve byla sestrojena úsečka D_1B_1 a její osa. Na této ose jsme zvolili bod D_2 tak, aby platilo $|B_1D_2| > |B_1D_1|$, a sestrojili kružnici $k(D_1, |D_1B_1|)$. Průsečík úsečky D_2B_1 s obrazem této kružnice v posunutí o vektor D_1D_2 je B_2 . Dále jsme sestrojili středy A , C úseček B_1B_2 , D_1D_2 a hrany D_1A , AC , CB_2 , nakonec zobrazili velikosti zkoumaných úhlů. Nepotřebné čáry jsou skryty.

Nyní již můžeme pohybovat bodem D_2 při zvolené základně D_1B_1 a pozorovat, jak závisí velikosti úhlů při vrcholu A na velikosti $\varphi = |\sphericalangle D_1D_2B_1|/2$. Zjistíme, že obrázek je definován jen pro $\varphi < 30^\circ$. To je však zřejmé z konstrukce. Při snižování φ od limitní hodnoty 30° k nule vidíme, že je úhel D_2AC stále ostrý, velikost úhlu CAD_1 roste od třiceti stupňů a $|\sphericalangle D_1AB_1|$ klesá od 120° . Devadesáti stupňů dosáhne nejprve úhel D_1AB_1 pro $\varphi = \varphi_1 \doteq 18,0^\circ$, potom úhel CAD_1 pro $\varphi = \varphi_2 \doteq 9,6^\circ$.

Obr. 5

Podmínka úhlů při vrcholu A je tedy splněna právě tehdy, když $\varphi_2 < \varphi < \varphi_1$.

Pozorovaná fakta nyní (až na monotonnost) dokážeme. Z obr. 5 snadno zjistíme, že $|D_2C| = |B_1D_2|/2 < |D_2A|$. V trojúhelníku CAD_2 leží úhel D_2AC proti kratší straně D_2C a z toho důvodu je ostrý.

Hledejme nyní, pro která φ je úhel D_1AB_1 pravý. Na obr. 6 jsou trojúhelníky D_1B_1A a D_1B_2A shodné. Odtud $|B_1D_1| = |D_1B_2| = |B_2D_2|$. V trojúhelníku $D_2D_1B_2$ dostáváme

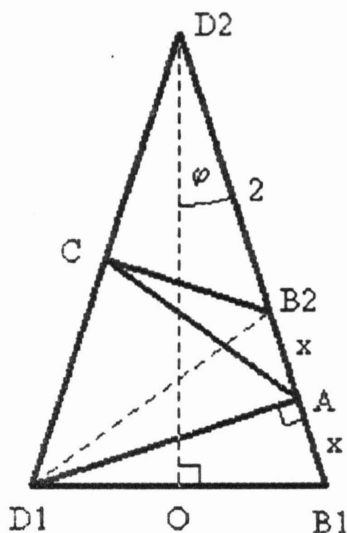
$$|\sphericalangle D_2D_1B_2| = |\sphericalangle B_2D_2D_1| = 2\varphi,$$

odtud dále

$$|\sphericalangle B_1D_1D_2| = |\sphericalangle D_1B_1D_2| = |\sphericalangle B_1B_2D_1| = 4\varphi$$

a nakonec ze součtu úhlů v trojúhelníku $D_1B_1D_2$

$$10\varphi = 180^\circ, \quad \varphi = \varphi_1 = 18^\circ.$$

Obr. 6

Ukažme si ještě jiný postup, při kterém najdeme strany trojúhelníku $D_1B_1D_2$ a zároveň nalezneme přesný vztah pro $\sin 18^\circ$. Označme O střed strany D_1B_1 a položme $|D_2B_2| = 2 = |D_1B_1|$ a $|AB_1| = |AB_2| = x$ (obr. 6). Z podobnosti trojúhelníků D_1B_1A a D_2B_1O dostáváme

$$\frac{x}{1} = \frac{2}{2 + 2x}$$

Vztah upravíme na kvadratickou rovnici

$$x^2 + x - 1 = 0$$

s jediným kladným kořenem

$$x = \frac{\sqrt{5} - 1}{2}$$

Snadno odtud nahlédneme, že bod B_2 dělí úsečku B_1D_2 v poměru zlatého řezu a že vrcholy D_1 , B_1 a D_2 představují první, druhý a čtvrtý vrchol pravidelného pětiúhelníku. Z trojúhelníku D_1B_1A

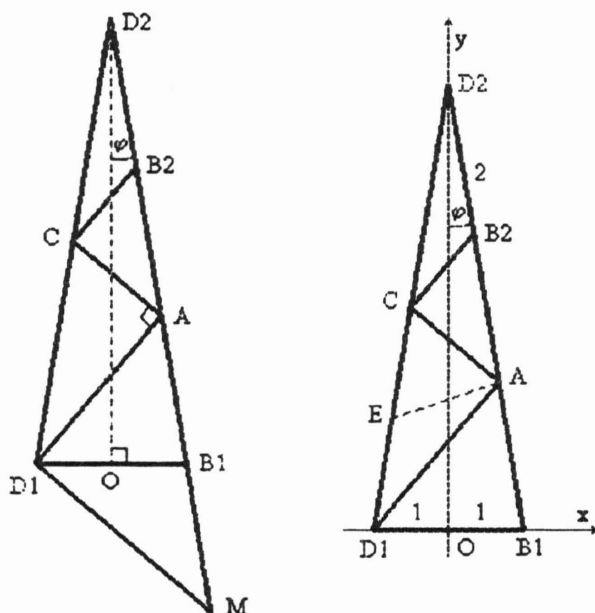
máme

$$\sin \varphi_1 = \frac{x}{2} = \frac{\sqrt{5}-1}{4}, \quad \varphi_1 = 18^\circ.$$

Zabývejme se dále situací, kdy $\angle D_1AC = 90^\circ$. Ve shodě s levou částí obr. 7 označme M průnik polopřímky opačné k polo-přímce B_1A s kružnicí $k(B_1, |B_1D_1|)$. Pak je úsečka AC střední příčkou trojúhelníku D_1MD_2 a je tedy rovnoběžná se stranou D_1M . Úhel AD_1M je pravý. Platí $|D_1B_1| = |B_1M|$ a tak je bod B_1 průsečíkem osy strany D_1M a přepony AM pravouhlého trojúhelníku AD_1M . Je tedy B_1 střed kružnice opsané trojúhelníku AD_1M . Odtud

$$\begin{aligned} |D_1B_1| &= |MB_1| = |B_1A| = |AB_2| = |B_2D_2|, \\ |B_1D_2| &= 3|B_1D_1|. \end{aligned}$$

Tím je tvar trojúhelníku $D_1B_1D_2$ určen. Z pravouhlého trojúhelníku OB_1D_2 určíme $\sin \varphi_2 = 1/6$, $\varphi_2 \doteq 9,594^\circ$, $2\varphi_2 \doteq 19,188^\circ$.

Obr. 7

Planimetrii studenti obvykle moc neovládají, tak pro ně není

snadné objevit právě uvedený postup nalezení hodnoty φ_2 . Delší, zato však jistá a pro středoškoláky dobře schůdná cesta, je založena na metodě souřadnic. Zvolme kartézskou soustavu souřadnic (O, x, y) podle obr. 7 vpravo a označme E střed úsečky D_1C . Úhel CAD_1 je pravý právě tehdy, když platí $|EA| = |ED_1|$. Pomocí obr. 7 postupně nalezneme:

$$\begin{aligned} B_1 &= [1, 0], & D_1 &= [-1, 0], & D_2 &= [0, \cot \varphi], \\ C &= \frac{D_1 + D_2}{2} = \left[-\frac{1}{2}, \frac{\cot \varphi}{2} \right], & E &= \frac{D_1 + C}{2} = \left[-\frac{3}{4}, \frac{\cot \varphi}{4} \right], \\ B_2 &= [2 \sin \varphi, \cot \varphi - 2 \cos \varphi], \\ A &= \frac{B_1 + B_2}{2} = \left[\frac{1 + 2 \sin \varphi}{2}, \frac{\cot \varphi - 2 \cos \varphi}{2} \right], \\ A - E &= \left[\frac{5 + 4 \sin \varphi}{4}, \frac{\cot \varphi - 4 \cos \varphi}{4} \right], \\ |ED_1| &= \frac{|D_1 D_2|}{4} = \frac{1}{4 \sin \varphi}. \end{aligned}$$

Nyní již z podmínky $|EA|^2 = |ED_1|^2$ dostaneme

$$\left(\frac{5 + 4 \sin \varphi}{4} \right)^2 + \left(\frac{\cot \varphi - 4 \cos \varphi}{4} \right)^2 = \frac{1}{16 \sin^2 \varphi}.$$

Po úpravě obdržíme rovnici

$$\sin \varphi (6 \sin^2 \varphi + 5 \sin \varphi - 1) = 0,$$

jejíž vyřešením dospějeme k výše uvedenému výsledku.

Závěr: Síť čtyřstěnu $ABCD$, která má tvar rovnoramenného trojúhelníku $D_1B_1D_2$ znázorněného na obr. 5 existuje právě tehdy, když pro podíl délky ramene a základny platí:

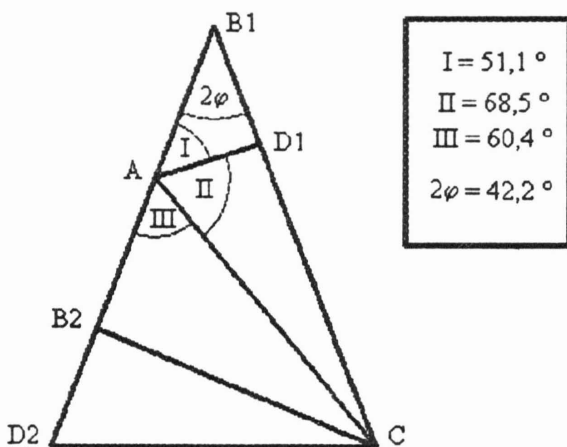
$$\frac{1 + \sqrt{5}}{2} < \frac{|D_1 D_2|}{|D_1 B_1|} < 3.$$

2. Rovnoramenný trojúhelník $D_1B_1D_2$ s hlavním vrcholem B_1 .

Sít ohraňčená takovým trojúhelníkem neexistuje, protože z podmínky hran a z podmínky $|B_1D_1| = |B_1D_2|$ plyne $|B_1B_2| = 0$.

3. Rovnoramenný trojúhelník D_2CB_1 s hlavním vrcholem B_1 .

Dynamický obrázek v Cabri geometrii (viz obr. 8) vytvoříme analogicky výše uvedenému postupu. Pohybem bodu B_1 nejprve experimentálně zjišťujeme, jak závisí velikosti úhlů při vrcholu A na $\varphi = |\sphericalangle CB_1D_2|/2$. Z podmínky hran vidíme, že $|B_1C| > |D_1C| = |D_2C|$ a tedy $\varphi < \varphi_1 = 30^\circ$. Z pozorování plyne, že pro všechna $\varphi < 30^\circ$ jsou úhly D_2AC a CAD_1 ostré. Velikost úhlu D_1AB_1 roste od nuly když φ klesá od 30° . Mezní situace $|D_1AB_1| = 90^\circ$ nastane pro $\varphi = \varphi_2 \doteq 18^\circ$. Čtyřstěn tedy existuje pouze za podmínky $\varphi_2 < \varphi < \varphi_1$.

Obr. 8

Za účelem důkazu, že $|CAD_2| < 90^\circ$ označme S střed úsečky B_1D_2 a Q patu výšky z vrcholu C v trojúhelníku ACB_1 . Víme, že $|CB_1| > |D_2C|$, a tak se Q nachází uvnitř úsečky D_2S , kdežto bod A je uvnitř úsečky SB_1 . Úhel CAD_2 je ostrý, protože leží

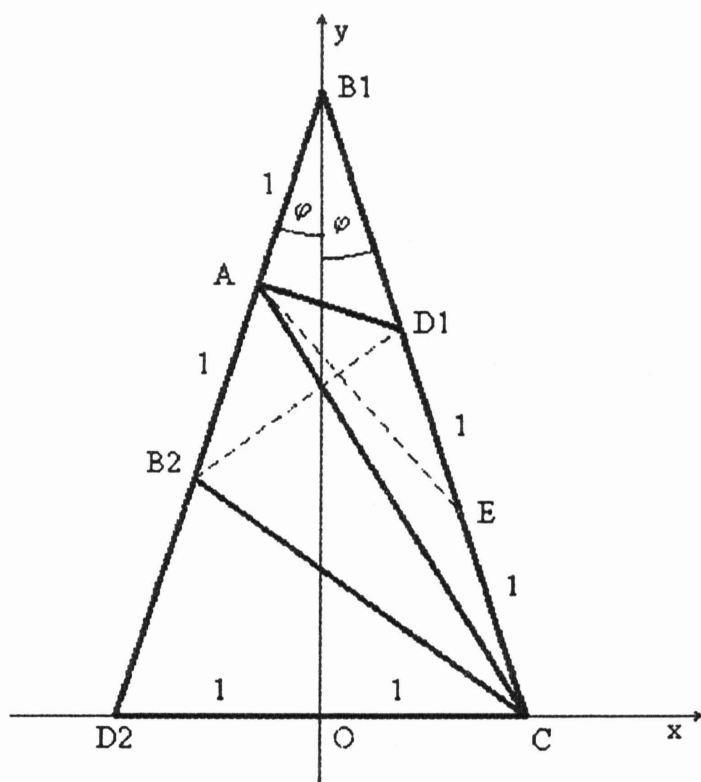
proti odvěsně CQ v pravoúhlém trojúhelníku CAQ .

Důkaz, že $|\sphericalangle CAD_1| < 90^\circ$, provedeme metodou souřadnic. Zvolme souřadnou soustavu (O, x, y) podle obr. 9. Body O, E jsou středy stran D_2C, CD_1 . Když položíme $|D_2C| = 2$, stačí dokázat, že pro všechna přípustná φ je splněn vztah $|AE| > 1$. Postupně dostáváme:

$$E = [1 - \sin \varphi, \cos \varphi], \quad A = [-\sin \varphi, \cot \varphi - \cos \varphi].$$

Odtud

$$|AE| = \sqrt{1 + (\cot \varphi - 2 \cos \varphi)^2} > 1.$$

Obr. 9

Zabývejme se nyní případem, kdy je úhel B_1AD_1 pravý (obr. 9). Pak je trojúhelník $B_1B_2D_1$ rovnoramenný a platí

$$|B_1D_1| = |D_1B_2| = |B_2D_2|.$$

Úhel B_2D_1C je vnějším úhlem trojúhelníku $B_1B_2D_1$, tedy má velikost 4φ . Trojúhelníky CB_2D_1 a CB_2D_2 jsou shodné. Úhel při základně rovnoramenného trojúhelníku D_2CB_1 má tedy velikost 4φ a součet velikostí vnitřních úhlů tohoto trojúhelníku je $10\varphi = 180^\circ$. Je tedy $\varphi_2 = 18^\circ$. Trojúhelník D_2CB_1 je opět částí pravidelného pětiúhelníku, podobně jak tomu bylo u rovnoramenného trojúhelníku $D_1B_1D_2$ s hlavním vrcholem D_2 .

Závěr: Síť čtyřstěnu $ABCD$, která má tvar rovnoramenného trojúhelníku D_2CB_1 znázorněného na obr. 8 existuje právě tehdy, když pro podíl délky ramene a základny platí:

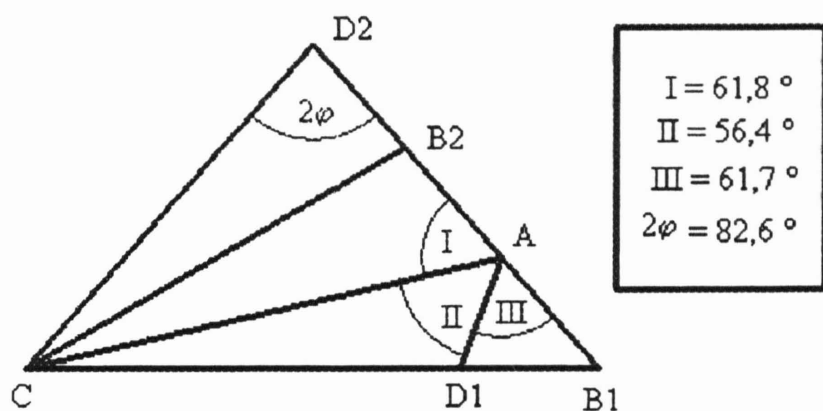
$$1 < \frac{|B_1D_2|}{|D_2C|} < \frac{1 + \sqrt{5}}{2}.$$

4. Rovnoramenný trojúhelník CB_1D_2 s hlavním vrcholem D_2 .

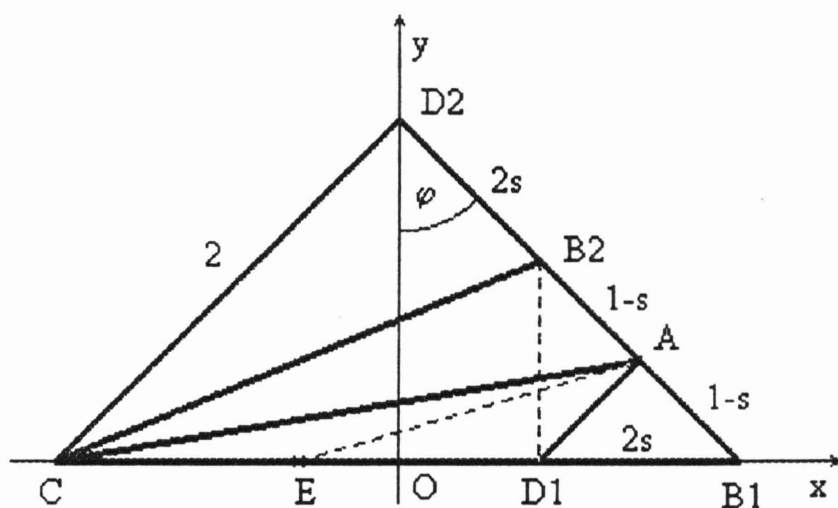
Příslušný interaktivní obrázek vytvořený v Cabri geometrii je představen na obr. 10. Při pevně zvolené základně CB_1 pohybuje vrcholem D_2 po skryté ose úsečky CB_1 a pozorujeme, jak se mění velikosti úhlů při vrcholu A . Smysl mají pouze situace, kdy $\varphi > \varphi_1 = 30^\circ$. Pokud φ roste od limitní hodnoty 30° , velikosti ostrých úhlů D_2AC a CAD_1 klesají od limitní hodnoty 90° a velikost úhlu D_1AB_1 roste od nuly. Devadesáti stupňů nabývá pro $\varphi = \varphi_2 \doteq 45^\circ$. Obrázec představuje síť čtyřstěnu pro $30^\circ = \varphi_1 < \varphi < \varphi_2 \doteq 45^\circ$.

Dokážeme nejprve, že je úhel D_2AC ostrý. Analogicky jako dříve je pata Q výšky z vrcholu C trojúhelníku CB_1D_2 uvnitř úsečky D_2A a úhel $\sphericalangle D_2AC$ leží proti odvěsně CQ v pravoúhlém trojúhelníku CAQ . Je tedy ostrý.

Pro další úvahy zvolíme kartézskou soustavu souřadnic (O, x, y) podle obr. 11. Označme E střed strany CD_1 a položme $|CD_1| = |CD_2| = |D_2B_1| = 2$, $|D_1B_1| = |D_2B_2| = 2s$. Úhel CAD_1 je ostrý právě tehdy, když platí $|AE| > 1$. Stačí tedy dokázat tuto nerovnost.

Obr. 10

Obr. 11

Pomocí obr. 11 postupně vyjádříme:

$$C = [-2 \sin \varphi, 0] \quad D_1 = [2 - 2 \sin \varphi, 0]$$

$$E = \frac{C + D_1}{2} = [1 - 2 \sin \varphi, 0].$$

Z trojúhelníku OB_1D_2 vidíme, že $\sin \varphi = (1 + s)/2$. Odtud $s = 2 \sin \varphi - 1$. Pomocí předchozích výsledků dostáváme:

$$|AB_1| = 1 - s$$

$$A = [(1 + s) \sin \varphi, (1 - s) \cos \varphi] = [2 \sin^2 \varphi, (1 - \sin \varphi)2 \cos \varphi],$$

$$|AE|^2 = (2 \sin^2 \varphi + 2 \sin \varphi - 1)^2 + 4 \cos^2 \varphi (1 - \sin \varphi)^2.$$

Odtud

$$|AE|^2 = 5 + 16 \sin^3 \varphi - 12 \sin \varphi$$

Víme, že $\sin \varphi > 1/2$. Položíme tedy $\sin \varphi = x + 1/2$, a dokážeme, že za předpokladu $x > 0$ platí $|AE|^2 - 1 > 0$. Dostáváme

$$|AE|^2 - 1 = 5 + 16 \left(x + \frac{1}{2}\right)^3 - 12 \left(x + \frac{1}{2}\right) - 1 = 8x^2(3 + 2x) > 0.$$

Zkoumejme nakonec situaci, kdy je úhel B_1AD_1 pravý (obr. 11). Z podobnosti trojúhelníků B_1D_2O a B_1D_1A dostaneme

$$\frac{|AB_1|}{|OB_1|} = \frac{|D_1B_1|}{|B_1D_2|}.$$

Odtud

$$\frac{1 - s}{1 + s} = \frac{2s}{2}.$$

Po úpravě dostaneme kvadratickou rovnici

$$s^2 + 2s - 1 = 0$$

s jediným kladným kořenem $s = \sqrt{2} - 1$. Tomu odpovídá $\varphi = \varphi_2 = 45^\circ$. Trojúhelník CB_1D_2 je rovnoramenný a pravoúhlý.

Ke stejnému výsledku můžeme dospět i jednodušeji, když si uvědomíme, že ze shodnosti trojúhelníků AB_1D_1 a AB_2D_1 plyne

$|D_1B_2| = |D_1B_1|$. To znamená, že i trojúhelníky CD_2B_2 a CB_2D_1 jsou shodné, a úhel CD_1B_2 je pravý. Odtud

$$|\sphericalangle B_1CD_2| = |\sphericalangle CB_1D_2| = |\sphericalangle D_1B_1A| = 45^\circ.$$

Závěr: Síť čtyřstěnu $ABCD$, která má tvar rovnoramenného trojúhelníku CB_1D_2 znázorněného na obr. 10 existuje právě tehdy, když pro podíl délky základny a ramene platí:

$$1 < \frac{|B_1C|}{|D_2C|} < \sqrt{2}.$$

V současnosti se prosazuje využívání počítačů při výuce. V planimetrii a stereometrii na středních i základních školách to znamená využití dynamické geometrie k rozvoji představivosti a geometrického myšlení žáků. Neměli bychom přitom zanedbávat hodnotné stránky tradiční výuky matematiky. Snažil jsem se zde ukázat, jak lze skloubit dohromady obojí.

V běžných hodinách matematiky je učitel rád, když stihne probrat základní učivo. Dají se však nalézt možnosti práce s nadanými zájemci. Cílem obou článků bylo poskytnout náměty pro takovou činnost. Není mi známa literatura, která by se uvedenou problematikou zabývala, a tak mohu jen hlubším zájemcům doporučit, aby se pokusili analogicky prozkoumat čtyřstěny se sítí tvaru pravúhlého trojúhelníku, resp. rovnoramenného lichoběžníku.

Mgr. Pavel Leischner
Katedra matematiky PdF
Jihočeská univerzita
Jeronýmova 10
371 15 České Budějovice
e-mail: leischner@pf.jcu.cz